

האמנם אסר הח'ליפה עומר על היהודים לשבת בירושלים?

כידוע, נמצאת במקצת מקורות הידיעה שבשעת מסירת ירושלם בידי הכובשים הערבים, התנו הנוצרים, תושבי העיר באותו זמן, עם הח'ליפה עומר ש"לא יגור עמהם (בעיר) אחד מן היהודים".
אין צורך לומר שידיעה כזאת נעמה לחיכם של בעלי תעמולה האוהבים לעטר דבריהם בראיות היסטוריות¹, ובמאה הקודמת, קודם הנתוח הבקורתי של ההיסטוריוגרפיה הערבית, שרק אז התחילה להתגלות למלומדים האירופיים בשפע מקורותיה, יכול היה אף חוקר בעל שיעור קומה כגון De Goeje להתייחס אל "התעודה", שבה נמצאת הידיעה הנ"ל, כאל מקור היסטורי אמיתי². ואולם לאחר הנתוח השיטתי של השכבות הקדומות במסורת ההיסטורית הערבית מיסודם של Wellhausen ואחרים, פג האימון ב"תעודה" הנ"ל ומסתמא גם לא התייחסו עוד אל הפרט שאנו דנים בו כאל

1 עד כמה שידוע לי, הסתייעו בפעם הראשונה בידיעה זו לצרכים מעשיים בשנת 1474, כאשר הרס המון פרוץ את בית הכנסת היהודי בירושלם, לאחר שקיבל עידוד לכך ע"י פסק דין של הקאדי השאפעי אבן עובייה, שציווה לסגור את ביה"כ הנ"ל. היהודים פנו אל הממשלה המרכזית בקהיר והסולטאן ציווה לא רק להעניש את האשמים, ובתוכם את הקאדי אבן עובייה, אלא אף פקד להקים שוב אותו בית כנסת (הוא ביה"כ המיוחס — בטעות — לרמב"ן הנמצא בסמוך ל"חורבה"). אבן עובייה חבר ספר שלם על המקרה הזה, שבו הביא גם את תשובותיהם של חכמים קנאים אחרים. הוא וגם החכמים הנ"ל מרבים להשתמש בטענה שעומר נתן לנוצרים את ההבטחה "שלא ישב עמהם יהודי בירושלם". כתב יד של הספר הזה נגלה עכשו בירושלם. עיין במאמרי "ספרו של אבן עובייה על הריסת ביה"כ בירושלם בשנת 1474" ב"ציון", ספר י"ג, עמ' 17—31.

בשנת 1929 פרסם השייך מחמד מאצ'י אבו אלעזאים אלמצרי פתווא (פסק דין דתי), שהסתמך על הידיעה ההיא בנוסח שניתן לה אצל ההיסטוריון אלטבר, חלק א', עמ' 2405, והסיק ממנה שכל נוצרי המתידד עם יהודי או מוכר לו קרקע חייב גלות, וכל מוסלם העושה כך צריך להחשב ככופר, אשתו המוסלמית אסורה עליו, אסור לקברו בקבר של מוסלמים, להתפלל עליו לאחר מותו וכיו"ב (בעתון אל צ'ראט אל מסתקים מיום 13 ג'מאדא אלאחירה שנת 1348). בשנים האחרונות נעלמה כנראה הטענה הזאת מרשימת הטענות ההיסטוריות נגד התישבות היהודים בארץ.

2 בספרו *Mémoire sur la Conquête de la Syrie*, passim. ראה את

הנאמר על כך אצל Caetani, *Annali del Islam* כרך ג', עמ' 955.

עובדה היסטורית. לשבחו של Abel, החוקר הקתולי החשוב של הגיאוגרפיה וההיסטוריה של ארץ ישראל, אציין, שלא רק בספרו הגדול המסכם על ירושלים³, אלא גם במחקרו המוקדש במיוחד לכבוש ירושלים ע"י הערבים⁴ לא חשב את הידיעה על אסור ישיבה של יהודים בירושלם אף ראוייה להזכר. ואמנם במתנה עמיתינו חכמי ישראל יש עדיין חוככים בדבר זה. מדבריו של ד"ר ח. ז. הירשברג, החוקר הותיק בענינים יהודיים ערביים, שנתפרסמו זה עתה ב"ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה", 1947, עמ' 157, יוצא כנראה⁵ שהוא מקבל את הידיעה הזאת כעובדה היסטורית, וגם עורך החלק היהודי של ספר הישוב כרך ב', הפרופ' ש. אסף מכל מקום אינו דוחה אותה⁶. אי לזאת ראיתי חובה לעצמי לברר את השאלה הזאת מחדש ולישבה, אם אפשר, ישוב סופי.

בפתח הדברים עלי להעיר שאוסף של קטעי מקורות כמו "ספר הישוב" מן ההכרח עשוי להטעות את המעיין בו; כי מטבע הענינים שקובץ כזה מביא את המקורות המעוטים המזכירים את האסור הנ"ל במפורש, אף כמובן אינו יכול להזכיר את עשרות המקורות האחרים, שהיו צריכים לכלול את הידיעה על האסור הנ"ל, לו היה היסטורי, ואין כוללים אותה. אם נצטמצם לפי שעה בסופרים מוסלמים, הרי מובאת ידיעה כזאת אצל ארבעה סופרים⁷, ולפי טיב ההיסטוריוגרפיה הערבית, שרב מאד היה בה מנהג ההעתק, המיכני כמעט⁸, יש להניח שתמצא ברבות הזמן עוד אצל

Jérusalem, par les PP. Hugues Vincent et F^m. Abel. 3

Ch. XXXVII, pp. 926 sq. Jérusalem sous les Califes Arabes, 1926.

La Prise de Jérusalem, par les Arabes (638). 4

Conférences de Saint-Étienne, Paris 1911 p. 105-144

5 "מכיון שהנוצרים התנו במפורש עם עומר, כי לא ישבו יהודים בתוכם בירושלם".

6 ספר הישוב, אוצר הידיעות וכו' על ישוב ישראל בארצו, כרך ב' תש"ד, עמ' ט"ז. ואולם במאמרו בקשר לתעודה החשובה על ראשית התישבות היהודים בירושלם ב"ידיעות החברה העברית לחקירת א"י", כרך ז', עמ' 24, ראה פרופ' אסף בתעודה ההיא הוכחה שהידיעה הנ"ל בשקר יסודה. אך עיין למטה עמ' 5. ברור מקיף של השאלה אצל ב. דינבורג, מאסף ציון, תרפ"ט, 75-76.

7 שנים מהם, אלטבריומג'יר אלדין, הובאו ב"ספר הישוב", ב', עמ' 15. עיין שם. 8 מנהג זה השפיע גם על היהודים הגרים בתוך סביבה ערבית. אחד מחברי התימנים הראני ספר כתוב בכתב ידו והעיד עליו שהוא חברו. לאחר ימים השבותי לו את הספר והערותי שכלו אינו אלא העתקה מתוך ספרים פחות או יותר ידועים. לא הבין חברי מדוע התרעמתי על שהעתיק והשיב: "הרי לזה יקרא חברי!"

שנים שלושה אחרים⁹. הראשון הוא המאסף הגדול אלטברי (מת 923), בספרו כתאב אלרסל ואלמלוך (ספר השליחים והמלכים), הוצ' לידן, חלק א', עמ' 2405. התנאי ששום יהודי לא יגור עם הנוצרים בעיר ירושלם נכלל שם בתוך חוזה פורמלי, הנמסר כביכול בלשון המקור עם נקיטת שם העדים והתאריך; בקצת שנויים והרחבות ניתן אותו נוסח בס' מתיר אלגראם אלי זיארית אלקדס ואלשאם (מעורר התשוקה לבקור ירושלם וארץ שאם) של אבן סרור אלמקדסי (נפטר 1364), דפוס 1946, עמ' 8. ובס' אתחאף אלאח'צא פי פצ'איל אלמסג'ד אלאקצא (ס' מתנה לאוהבים — ספר על מעלות מסג'ד אל אקצה) לשמס אלדין אלסיוטי (נכתב בשנ 1470¹⁰). הפיסקה על היהודים באה במקור השני באופן סתמי, בלי התייחסות על השכנות הנוצרית: „ולא ישכון באיליא (השם הערבי הקדום של ירושלם, תעתיק Aelia) אחד מן היהודים (דף 76 ע"ב). אותו חוזה נמצא גם בספר המסכם הגדול של שבחי ירושלם, ב„אנס אלג'ליל“ של מג'יר אלדין אלעלימי (1456—1521) עם הרחבות רבות הכוללות את „תנאי עומר“ הידועים המגבילים את חופש התנועה של „בני החסות“. כאן מתחייבים למשל הנוצרים שלא לשאת נשק או — שלא לדבר ערבית (כרך א, 225—224), תנאי שבני דורו הנוצרים של מג'יר אלדין אלעלימי בודאי לא יכלו לעמוד בו יותר מבני דורו של השייך הנזכר לעיל, הערה א'.

ואולם לאמתו של דבר ארבעת המקורות האלה אינם אלא אחד. כלם מיסודו של המספר הקדמון סייף בן עומר, שחבוריו אמנם אבדו, אך ידועים לנו בפרטי פרטים מתוך מאות של הבאות אצל אלטברי וסופרים אחרים. והנה סייף זה שמש מזמן נושא למחקר מיוחד של Wellhausen בספרו *Skizzen und Vorarbeiten*, כרך ו' עמ' 3—7, ונגלה לעין כל כזייפן המשנה את המסורות בהתאם לדעות הקדומות¹¹ או בעקב ידיעות

9 כמה ספרים יסודיים מסוג הספרות של „שבחי ירושלם“ עדיין לא נדפסו או נדפסו רק באופן חלקי, C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litter.*, מונה כתריסר ספרים מסוג זה קודם זמנו של אלעלימי. עיין במאמרו של Matthews, *Journal of the Palestine Oriental Society* 14, Gal. Suppl. II, 163—4 10. ספר זה עדיין לא נדפס, (אך יש המכנינים אותו לדפוס). השתמשתי בכתב יד שברשות ידידי מר א. בן-חורין מבית הנכות האוניברסיטאי, ירושלם, ותודתי הנאמנה מסורה לו בזה על אידיבותו. תאריך כתב היד מרמזן שנת 1631/1040.

11 דינו לקרא את תאורו של רצח עותמן, הח'ליפה השלישי. מאורע זה ידוע לנו בדיוק נמרץ ע"י עשרות מקורות (עיין באחרונה בס' אנסאב אלאשראף

קלוטות בלא בדיקה ממקורות שונים¹². ספורו על כבוש ארץ ישראל וסוריה הוא מבולבל ומשובש. עד היכן הגיעה קלות דעתו של בדאי זה, אפשר ללמוד, למשל, מן העובדה שאינו מונע עצמו מלספר על כבוש העיר רמלה, שנוסדה כידוע ע"י המוסלמים כשבעים שנה לאחר הכבוש (אלטברי א, 2404; ועין שם בעמ' 2403 מסורת של סייף, שלפיה ניבא יהודי מדמשק לעומר שהוא יכבוש את ירושלים ואת רמלה). ואשר לחוזה עצמו, הרי קודם כל תאריכו משובש. לפי המקורות המהימנים¹³ ולפי כל מה שאנו יודעים על מהלך הכבוש, נמסרה ירושלים בתחילת שנת 638, כלומר בראשית שנת 17 או אחרית שנת 16 להג'רה, ואילו החוזה של סייף נושא את התאריך של שנת 15. אופייני לממציאי תעודות שעדי תעודותיהם הם האנשים המפורסמים שמאותו דור; וכן מופיעים כאן ח'אלד בן אלוליה, ראש הגבורים של מלחמות הכבוש, עמרו בן אלעאץ, הכובש של מצרים, מעאויה בן אבי ספיאן, שאח"כ היה למיסד בית הח'ליפים של בני אומייה, ועוד (עין אלטברי 6—2405 ואתחאף 76 ע"ב, שורות 13—14 = מתיר אלגראם, עמ' 9, סוף העמוד). ואולם המציאות היתה פרוזאית יותר בהרבה. כדי לעמוד עליה, יש צורך בנתוח קצר של המסורות המרובות על כבוש ירושלים.

מסורות אלה אפשר לחלקן לארבעה סוגים. לפי הסוג הקדמון והמהימן ביותר נמסרה העיר למפקד ח'אלד בן תאבת אלפהמי, אדם שלא הצטיין בשום דבר מיוחד, ובתנאי הפשוט שארץ הפרוות וכל מה שמחוץ לחומה חפול בחלקם של המנצחים, בשעה שבשביל העיר עצמה ישלמו התושבים

לא-בלאדורי, הוצאת האוניברסיטה העברית, כרך ה', ששם ניתנו המקורות המקבילים בהרחבה). לא יאה היה לדעת סייף שהמוסלמים רצחו את ממלא המקום השלישי של נביאם, על כן הרחיק את כל הידיעות הנאמנות על המאורע ובדה קשר שקשרו היהודי המומר עבדאללה בן סבא התימני, אשר פתה את המוסלמים התמימים למעשים רעים וכו'. עיין אצל וילהוזן בספר הנ"ל.

12 אולי כדאי לחזור כאן על הערה מיתודית שהעירותיה בהקדמה לספר הנזכר בהערה הקודמת: כשאנו מוצאים אצל המספרים הקדמונים ידיעות מתמיהות, שאינן מתאשרות ע"י מקורות אחרים, אין אנו צריכים לבקש תמיד מגמות ופניות פוליטיות או דתיות וכו', שגרמו להמצאת הידיעות ההן, אלא יש להניח גם אצל מספרים קדמונים אלה מעין אינטרס ז'ורנליסטי הממריץ אותם להפיץ ידיעות בלתי מקובלות ובלתי מבוססות, סתם מתוך תאוות הפרסומת ורדיפת החידוש. (עיין שם במבוא העברי, עמ' 20).

13 אבן אסחאק (אצל אלטברי א/ 2360), אלאוזאעי אצל אלבלאדורי, פתוח אלבולדאן, דפוס 1932, עמ' 145, עיין גם Caetani, Annali, כרך ג', עמ' 923.

את המס המוטל עליהם¹⁴. לחוזה עדיין אין זכר. מצב דברים זה מתאים למה שאנו יודעים על גורלה של ירושלים במשך ארבע השנים שבין פתיחת התקפת הערבים על ישראל (בשנת 634) לבין מסירתה. שני מצביאים פחותי דרגה, עלקמה בן חכים אלפיראסי ומסרוק בן פלוני (!) אלעכי הפקדו על מצורה¹⁵ או, כפי שנאמר במקור אחר¹⁶, הוטל עליהם „להעסיק” את אנשי ירושלים בשעה שמסעות הכבוש פנו בעיקר לערים ולכיוונים אחרים. וטבעי הדבר: ירושלים לא היתה עיר בירה במשך כל התקופה הביזנטית, היא לא ישבה על אחת מדרכי התחבורה הראשיות וחשיבותה האסטרטגית היתה קטנה. גם הנציב הראשון שנתמנה עליה ועל אותו חלק של „פלסטיין” שהיה קשור עמה היה אדם בלתי חשוב ובלתי ידוע, עלקמה בן אלמוג'וז¹⁷. בסוג שני של מסורות נזכר חוזה, אך נוסחו קצר ביותר ואינו שונה בהרבה ממה שנאמר במסורות מן הסוג הראשון. העיקר כאן שהכנסיות לא תהרסנה ולא תלקחנה לשם שכון חיילים או צרכים אחרים. טיפוס זה מיוצג למשל ע"י אליעקובי המוסלמי (מת 897), כרך ב' 8—167, והנוצרי סעיד אבן בטריק — הפטריארך אוטיכיוס מאלכסנדריה (מת ב-939), כרך ב', עמ' 17. ויש שנוסף התנאי שהיוונים צריכים לצאת את העיר תוך כדי שלושה ימים, בשעה שהמקומיים יוכלו להשאיר, אם יאותו להיות למס עובד¹⁸.

בסוג „מפותח” יותר של מסורות נדבקו ל„חוזה” ירושלים התנאים שהותנו אח"כ בזמן כריתת שלום עם השלטונות במצרים¹⁹; אצל סייף בן עומר נוסף גם הפרט שאנו דנים עליו, ואצל מעתיקיו כמו מג'יר אלדין אלעלימי הורחב החוזה עוד יותר ונוספו עליו הפרטים של „חוזה עומר” הידוע, ע"ל, עמ' 2.

על ארבעת סוגים אלה יש להוסיף עוד ספור ממקור יהודי, שגם הוא עבר להסטוריוגרפיה ערבית — ורמז ברור לו נמצא אף אצל סייף בן

14 אלבלאדירי, פתוח אלבולדאן, עמ' 144. ועיין גם אלמוטהר בן טאהר אלמקדסי, כתאב אלבדא ואלתאריח, הוצאת Cl. Huart, כרך ה', עמ' 185 (1916).

15 אלטברי, א, 2399, שורה 6 (= אבן אלתאיר, כרך ב', 387, 1—6).

16 אלטברי, א, 2154, שורה 13. 17 שב, א, 2407.

18 שמש אלדין אלסיוטי, אתחאף אלאחצ'א, דף 73 א—ב. מספר החיילים היוונים נקבע ב-12,000 ושל המקומיים ב-50,000 — מספרים דמיוניים, כדרך שנמצאות אפילו בפתוח של אלבלאדירי ביחס לכבוש קיסרין.

19 עיין בנתוחו של 955 — 920 Caetani, Annali. III

עומר עצמו. לפי ספור זה לא נחתם החוזה של מסירת ירושלים עם נוצרים — אלא עם עשרים יהודים, שמנהיגם נקרא יוסף בן נון (בלי ספק טעות סופר: יוסף דומה בכתב ערבי למלה יושע, הצורה הערבית של השם יהושע)²⁰. אין צורך לומר שזאת בדיה, בעלת מגמה „הרמוניסטית“ ברורה: האיש המוסר את ירושלים, עיר הקודש היהודית, בידי המוסלמים הוא עצמו יהודי ונושא את שמו של כובש ארץ ישראל בראשונה.

המסורת הנוצרית המכוונת נגד ישוב היהודים בירושלים, שסייף בן עומר העבירה לספרות המוסלמית, משתקפת אצל מקצת סופרים נוצריים, כמו אגאפיוס ממנבג²¹, הכותב ערבית, או מיכאל הסורי, הכותב סורית, או בר-עברי, השואב מן הנ"ל²². ואולם גם אצל הסופרים הנוצריים אין כלל וכלל אחדות בענין זה. כבר ראינו שהפטריארך אוטיכיוס, אם כי הוא מאריך מאד בתאור כבוש ירושלים, אינו יודע כלל על קיום חוזה מפורש ועל תנאי כזה, וגם תיאופנוס הביזנטיני, שהוא, כפי שהראה ולהוזן, הד נאמן של ההשקפות והידיעות של נוצרי סוריה, אינו מביא את הידיעה הזאת.

כללו של דבר, נתוח המקורות מוכיח שהידיעה על תנאי אסור ישיבת היהודים בירושלים היא בודדת לגמרי בספרות המוסלמית ולא בא עליה הסכם אף במקורות הנוצריים. החוזה הכולל אותה מוכר כזיוף ע"י נוסחאות קדומות ופרוזאיות יותר של ההרצאה על כבוש ירושלים, ע"י תאריכו המשובש, וביחוד ע"י השוואת שמות האישים הבלתי חשובים שלקחו חלק בו באמת לעומת רשימת אנשי האיסלאם המפורסמים ביותר הרשומים ב„חוזה“.

להוכחות ספרותיות אלה אפשר להוסיף כמה שקולים היסטוריים. הראיה הפשוטה ביותר נגד אמתות הידיעה הנ"ל היא לכאורה עצם העובדה המהימנה שאמנם ישבו יהודים בירושלים עוד מראשית תקופת האסלאם²². כנגד זה אפשר לטעון: שמא היתה זאת הלכה שאין מורים

20 ספור זה מובא אצל אבן עסאכר, תאריך' דמשק, כרך ב', עמ' 322, שורה 19, בשם אלואקדי, ששמעו מפי אלחוזירית. (משום מה הושמט כנראה בס' הישוב). רמז לכך אצל סייף באלטברי, כרך א', 2403. ואליעקובי, במקום הנזכר, אומר במפורש שיש חלוקי דעות אם העיר נמסרה ע"י יהודים או ע"י הנוצרים, אך מוסיף בצדק: המוסכם הוא שהעיר נמסרה ע"י הנוצרים.

21 מובאים בס' הישוב ב, ירושלים, מס' 4, 5 עמ' 15—16.

22 עיין בס' הישוב, ערך ירושלים, וביחוד מאמרו של דינבורג במאסף ציון

ג' תרפ"ט, עמ' 75 ואילך.

כן²³. אך בשום פנים לא יתכן שהיה כאן תנאי מפורש מצד עומר, מאושר ע"י ראשי האסלאם וגדוליו, ומעולם לא שמענו שהסתמך מישו עליהם, לא מצד הנוצרים ולא מצד המושלים המוסלמים. בשום מקור מוסלמי או נוצרי עתיק קודם למסעי-הצלב לא יסופר לנו על כך שהנוצרים הביאו את תעצומותיהם לפני המושלים המוסלמים או שמושלים אלה התעוררו מעצמם להזכיר ליהודים תנאי זה — ולו כדי לעשוק כספם. יתר על כן. יודעים אנו שהיו בירושלים בנינים של בתי כנסת או לכל הפחות בנין של בית כנסת אחד. דבר זה נודע לנו ממקורות יהודיים מסיחים לפי תומם²⁴ וגם מתוך ספרו של אלמוטהר בן טאהר איש ירושלם, כתאב אל בדא ואלתאריח', (כתוב בשנת 966), כרך ד', עמ' 88²⁵. רק אם בנין או בנינים אלה הוקמו עם ראשית האסלאם ממש, אפשר להבין מדוע יכלו להתקיים בלא ערעור. כי מתוך ההיסטוריה של כנסית הקבר אנו יודעים שעוד בראשית התקופה העבאסית אי אפשר היה לבצע אף תקון בבנין של עבודת אלהים בלתי-מוסלמית אלא בגנבה²⁶. ולא יעלה על הדעת שהוקם בעיר בנין של בית כנסת זמן קצר לאחר שהותנה במפורש במעמד חשובי האסלאם תנאי שלייהודים אסור לשבת בעיר בכלל.

23 עיין דינבורג שם עמ' 76. ויעקב מאן בספרו על היהודים במצרים,

ח"א, עמ' 45.

24 כגון רבנו אברהם בן דוד, שסיפר על רבנו שמואל הנגיד, שהיה מספק שמן זית לבתי כנסיות שבירושלם (ספר הקבלה. ע' ספר הישוב פרק ב, עמ' 22—23). ואולם הידיעה הסתומה במגילת אחימעץ (מהדורת בנימין קלאר ז"ל, עמ' מ"ז) ש' שמואל בנו של ר' פלטיאל נתן "שמן למקדש בכתל מערבי למזבח שבפנים" רומזת אולי לגובה למסגד — כשם שמוסלמים נדרו ונתנו לקברי נביאי ישראל — וה"כניסיה", שנזכרה במכתב מירושלם, שפורסם ע"י Gottheil-Worrel.Frag-i) מents from the Cairo Genizah in the Freer Collection עמ' 116, ע' ס' הישוב עמ' 131, היא אולי כנסית הקבר, עיין פראור, "גלגולי השכונה היהודית בירושלם בתקופה הערבית". "ציון" י"ב 147. (כותב המכתב הנ"ל הוא יהודי מצפון אפריקה המערבית ושם הצורה "כניסיה" במקום "כניסה" מקובלת, עיין דווי. (דימוי הצלצול למלה ecclesia).

25 לאחר שתאר את הר הבית ובניניו הוא ממשיך שם: "ובתוך העיר יש מסגד של עומר בן אלח'טאב (הכוונה למסגד שעל יד כנסית הקבר) וכנסיות של היהודים והנוצרים". אין לברר מכאן אם אלמוטהר — הכותב מתוך ידיעה אישית — התכוון למספר של בתי כנסיות יהודיים או שהרבויו שהוא משתמש בו מוסב על יהודים ונוצרים יחד. — פרט זה אינו נזכר כנראה בס' הישוב.

26 עיין אוטיכיוס ח"ב, עמ' 55: בזמן שברחו בראשית ימי הח'ליפה אלמאמון רוב המוסלמים מירושלים מחמת עוצר הרעב, השתמש הפטריארך תומא בהזדמנות לשפוך כפת כנסית הקבר.

ואולם ישנו לכאורה מקור יהודי המא לסייע לדברי ה"חזוה" על מסירת ירושלים. כוונתי לקטע הידוע על ראשית התישבות היהודים בירושלים, שפרסמו פרופ' ש. אסף בידיעות החברה העברית לחקירת א"י, ז', עמ' 22—28.²⁷ שם מסופר שהיהודים בקשו מן הח'ליפה רשות להשתקע בירושלים ואחרי מיקוח רב עם הפטריארך, שרצה להרשות רק התישבותם של חמישים בית, התיר עומר שיבואו שבעים משפחה לגור בירושלים. דרישת היהודים היתה העברתם של מאתים משפחה אל העיר. גם אם נקבל דעתו של המו"ל הנכבד, שספור זה אמת ומכחיש את המסורת הנוצרית של תנאי האסור, הרי מכל מקום יש בו משום הודייה שאכן היה בכוחם של הנוצרים להתנות תנאי כזה ושאמנם התחשב הח'ליפה בדעתם מאד. ואולם בדיקת הקטע הזה שנכתב אולי כארבע מאות שנה לאחר המאורעות שהוא מתארו, הן מצד תכנו והן מצד לשונו וכתבו²⁸ מראה שאין כאן לפנינו אלא בדיה היסטורית המגלה לנו הפעם אמנם דרך אגב כמה ענינים חשובים מאד ביחס לתקופה שבה נכתב, אך אינו יכול להחשב כמקור היסטורי כלל ביחס לתקופה של המאורעות שהוא מתאר. כי ספור זה מיחס לעומר את בנין חומת הר הבית²⁹, ואף את הקמת כפת הסלע וציפויה בזהב, מעשה שנעשה בזמנו של הח'ליפה עבד אלמלך, כפי שהיה ידוע היטב אצל ההיסטוריונים המוסלמים, במשך כל המאות לפני מסעי הצלב ואחריהם, למרות שהח'ליפה אלמאמון צוה לשים את שמו תחת שמו של הנ"ל בכתובת שבפנים הבנין. ואולם האגדה העממית יחסה את הבנין לח'ליפה עומר בזמן קרוב למסעי הצלב והקטע שלפנינו משקף, איפוא, אגדות עממיות של המאה

27 מצורת הכתב וסדר העמודים (עיין בצלום ב"ידיעות") נראה שלא היתה זאת רשימה ארעית, אלא שיש כאן לפנינו שארית של ספר, או מכל מקום של חבור שיטתי, ואפשר מאד שחלקים אחרים מחבור זה יתגלו עוד ממקום אחר. זאת היא גם דעת פרופ' ד. צ. בנעט, עיין בהערה הבאה.

28 עיין באחרונה בירורו של ד. צ. בנעט במאמרו "התנוין בהתפתחותו למלה נפרדת בטכסטים ערביים-יהודיים". ידיעות החברה העברית לחקירת א"י, י"ב, עמ' 140 ואילך.

29 אלמוטהר בן טאהר אלמקדסי, כרך ד', עמ' 87, מזכיר שעומר בן אלח'טאב ואח"כ מעאוויה הקימו ("עמר") את הר הבית מחרבנו. עד כמה שהדבר נוגע לעומר, הכוונה לנקוי המקום שנעשה בעת בקורו של עומר בעיר זמן מה לאחר הכבוש, דבר שהמקורות העתיקים מסכימים עליו. הבנין הארצי העשוי קורות, שתארו הנוסע הצרפתי ארקולף בשנת 670 לערך, היה כנראה מעשה מעאוויה, עיין גם וורטהיימר, בתי מדרשות 1894 עמ' 30, ס' הישוב ב', 69; "וימלוך תחתיו מעוויה בן אבי ספין וי"י יעורר את לבו ויבנה את תומות הבית ויארין שנים וימים".

הרביעית או החמישית להג'רה. בין האגדות הנפוצות אז היה גם "תנאי עומר" על אסור הישיבה של יהודים בירושלם. על בדיה זו בקש ספורנו להשיב, כשם שספור אחר בהשפעה יהודית הרחיק לכת עד כדי כך שעשה יהודים למוסרי העיר ולעושי החוזה עם עומר³⁰. מחבר הקטע הזה האמין בספור הנוצרי — כשם שהאמין בספור שעומר הוא מקימה של כיפת הסלע — ובקש להצדיק את קיום הישוב היהודי בירושלים ע"י בדיית הסכם מפורש בין שלושת הצדדים. המספר העגול של שבעים משפחה שנזכר כאן, אפשר שהוא מבוסס על איזו מסורת או התאים בערך למצב שבתקופת המחבר³¹.

האגדה הנוצרית על אסורו של עומר על ישיבת היהודים בירושלם, שדרך הבדאי סייף בן עומר מצאה מקומה גם בספרות המוסלמית, אינה צריכה להיות פרי של מתיחות מיוחדת או שנאה יתרה בין נוצרים ויהודים בירושלם³². אלא אפשר שאין כאן אלא "המצאה מלומדה", כפי שצמחו דוגמתה לעשרות בקשר ל"חוזים" מדומים בין הכובשים המוסלמים לבין עדות שונות בארצות שנכבשו. איסור הישיבה בירושלם בזמן הרומאים היה דבר ידוע. למה לא נכניסו גם אל תוך נוסח של חוזה מסירת ירושלם יחד עם כמה ידיעות "ממשיות" אחרות, שהורכבו, כדי ליצור תעודה היסטורית הראויה להתכבד? כפי שהראיתי במקום אחר, בדוגמת כתאב

30 עיין לעיל עמ' 161.

31 במכתב מירושלים שפרסמו מאן, היהודים במצרים, ח"ב, 179, ספר הישוב, ב' ירושלם, מס' 57, נזכר שהמס על יהודי ירושלם היה מאה זהובים. המינימום של מס גלגולת על גבר מבוגר שהשתכר היה דינאר — "זהוב" — אחד. עיין למשל ב"אבו יוסף, כתאב אלח'ראג', דפוס 1346, עמ' 153. וכן מספר אלטברי, כרך א', עמ' 2154, ביחס לדמשק, קבצנים, זקנים, תשושי כח וכו'. היו פטורים מן המס כל עיקר, עיין ב"אבו יוסף, שם, עמ' 151. מכיון שהישוב היהודי בירושלים היה בודאי כולל הרבה מבוגרים מסוג זה ומכיון שהיה לפי טיבו משתנה הרבה בהרכבו (עולי הרגל ששהו בעיר זמן פחות או יותר ארוך), נקבע כנראה סך כולל של מאה זהובים, ששולם בעד העדה כלה. סכום זה יכול להתאים היטב לממוצע של שבעים משפחות לערך.

32 תיאופנים הביזנטי, כרך א', 342, מיכאל הסורי, 421 (עיין ס' הישוב, ב' ירושלם, מס' 8, 9) וסיביאוס הארמני, תולדות הרקליוס, פרק 31 (עיין שם, מס' 18) מספרים על נכלי היהודים נגד הנוצרים לאחר הכבוש המוסלמי. אך כל הסיפורים האלה הם בעלי אופי אגדי מובהק. אין צורך לומר שהיתה ליהודים סבה מספקת להתרעם על משרתי המלך הביזנטי לשעבר.

„דמת אל נבי“, חווה מדומה של מוחמד עם יהודי תימן³³, באים בדוקומנטים כאלה לא רק עניינים בעלי מגמה מובהקת, אלא גם סתם פרטים בדויים, כדי להגדיל את הרושם של נאמנות ודיוק. בין כך ובין כך, אם „המצאה מלומדת“, אם השמצה מכוונת לגרום נזק לעדה האחות שבעיר, התנאי של איסור ישיבת היהודים בירושלם מוכח שהוא בדיה, הן מתוך בדיקת המקורות, הן מתוך שיקול המסיבות ההיסטוריות בזמן הכבוש הערבי של העיר ירושלם ובמאה שלאחריו.